

TERMINLARNING YASALISH USULLARI

Samarqand Davlat Chet tillari Instituti Sharq tillari fakulteti O‘zbek tili va
adabiyot yo‘nalishi talabasi

HALIMOVA FARIDA PARDAQUL QIZI

pardakulovnaf98@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada maxsus atamalar shakllanishining asosiy yo‘llari tahlil qilinadi. Ularning hosil bo‘lishida so‘z yasash, semantik kengayish, tarjima, qisqartma va o‘zlashma kabi usullar muhim o‘rin tutishi ko‘rsatiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarida yangi atamalar paydo bo‘lishidagi umumiylik va o‘ziga xos jihatlar taqqoslab yoritiladi. Tarjima qilish orqali nutqimizga yangidan yangi atamalarning kirib kelishi, ularning nutqimizga moslashishi yoki yangi so‘zlarning o‘rniga muqobil variantining qo‘llanilishi ham keltirib o‘tilgan hamda namunalar bilan izohlangan.

Kalit so‘zlar: atama, terminologiya, so‘z yasash, semantik kengayish, o‘zlashma, tarjima, qisqartma, termin.

Abstract: The article analyzes the main ways of forming special terms. It is shown that such methods as word formation, semantic expansion, translation, abbreviation and appropriation play an important role in their formation. Also, the common and specific aspects of the emergence of new terms in English and Uzbek are compared and highlighted. The introduction of new terms into our speech through translation, their adaptation to our speech or the use of alternative versions instead of new words are also cited and explained with examples.

Keywords: term, terminology, word formation, semantic expansion, appropriation, translation, abbreviation, term.

Аннотация: В статье анализируются основные способы образования специальных терминов. Показано, что в их образовании важную роль играют такие способы, как словообразование, семантическое расширение, перевод, аббревиация и апроприация. Также сравниваются и выделяются общие и специфические аспекты появления новых терминов в английском и узбекском языках. Также приводятся и поясняются на примерах внедрение новых терминов в нашу речь посредством перевода, их адаптация к нашей речи или использование альтернативных вариантов вместо новых слов.

Ключевые слова: термин, терминология, словообразование, семантическое расширение, апроприация, перевод, аббревиация, термин.

Kirish

Globalashuv davrida til taraqqiyoti, ayniqsa, ilm-fan va texnika sohalarida yangi tushunchalarning paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, atamalar tizimini o'rganish ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarbdir. Har bir fan o'z tushunchalarini aniq ifoda etuvchi maxsus nomlarga ega bo'lishi zarur, chunki ularning yordamida ilmiy muloqot aniqligi va izchilligi ta'minlanadi. Lingvistik yondashuvga muvofiq termin tizimlilik bilan xarakterlanuvchi va ilmiy definitsiyada ifodalangan bir ma'noga ega ob'yekt sifatida talqin qilinadi. Termin kontekst ta'siriga uchramaydi. U uslubiy jihatdan neytral bo'lib, asosan funksional muhitda, ya'ni turli bilim sohalarini mutaxassis va tadqiqotchilari tomonidan ishlatiladigan matn va hujjatlarda qo'llaniladi.

1. So'z yasash asosidagi shakllanish

Ko'plab atamalar tilning ichki resurslari orqali yaratiladi. Masalan, o'zbek tilida "hisobchi", "tarjimachi", "yozuvchi" kabi birliklar affiksatsiya yo'li bilan hosil qilingan. Ingliz tilida esa "teacher, management, development" kabi so'zlar xuddi shu jarayon natijasidir. Bu hol morfologik yasashning faol shaklini tashkil etadi. "Kumush yana tinchiy olmadi: -Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiqchining ham daxli bor! -dedi". Ushbu gapda qo'llangan sandiqchi termini affiksatsiya usulida, ya'ni -chi affiksi yordamida yasalgan.

2. Semantik kengayish natijasida paydo bo'lish

Ba'zan yangi ilmiy birliklar mavjud so'zlarning ma'nosini kengaytirish yoki toraytirish orqali hosil qilinadi. Masalan, "tarmoq" so'zi dastlab faqat jismoniy obyektning anglatgan bo'lsa, hozir "internet tarmog'i", "ta'lim tarmog'i" kabi yangi ma'nolarda ishlatilmoqda. Ingliz tilidagi mouse (kompyuter sichqonchasi) atamasi ham semantik o'zgarish natijasidir. Semantik usulda bir soha terminologiyasining "mulki" bo'lgan lug'aviy birlik ma'nosini metaforik ko'chirish asosida ikkinchi bir sohaga o'tadi. Semantik usul bilan terminlar hosil bo'lishi, boshqacha aytganda, transterminlashuv (lotincha trans – "orqali, ichidan, o'rtasidan, orasidan" ma'nolarini anglatadi) jarayonida, birinchidan, umumiste'moldagi leksemalarning muayyan soha terminlariga aylanishi, ikkinchidan, biror fan sohasi terminlarining ma'no ko'chishi natijasida boshqa fan sohasi terminologik tizimida qo'llana boshlashi isbot talab qilmaydigan aksiomadir. Ayni shunday jarayon terminshunoslikda "transterminlashuv" deb atalayotganligini ta'kidlash lozim. Ushbu terminni qo'llash terminlar semantikasidagi semantik ko'chim hodisasini boshqa (oddiy) leksik birliklardagi holatdan farqlashda ko'proq ahamiyat kasb etadi.

3. Tarjima orqali kirib kelish

Xalqaro fan va texnika rivojlanishi bilan ko'plab tushunchalar boshqa tillardan tarjima yo'li bilan kiradi. Masalan, software — "dasturiy ta'minot", database — "ma'lumotlar

bazasi”, hard disk — “qattiq disk” shaklida qo‘llanadi. Bunday birliklar milliy tildagi ilmiy-texnik ifoda imkoniyatlarini boyitadi.

4. Qisqartmalar shaklida hosil bo‘lish

Zamonaviy tilda qisqartma shaklidagi terminlar tobora keng tarqalmoqda: OAV (ommaviy axborot vositalari), OTM (oliy ta‘lim muassasasi), AI (artificial intelligence), UNESCO kabi birliklar mustaqil termin sifatida ishlatiladi. Qisqartmalar ixcham va qulay bo‘lgani sababli, ular ilmiy matnlarda faol qo‘llanadi.

5. O‘zlashma birliklar

Ko‘plab sohalarda qo‘llanilayotgan nomlar boshqa tillardan o‘zlashgan. “Kompyuter”, “internet”, “protessor”, “fayl”, “monitor” kabi so‘zlar hozirda o‘zbek tilida to‘liq faol ishlatiladi. Bu jarayon tilning ochiqqligini, yangi tushunchalarni o‘zlashtirishga tayyorligini ko‘rsatadi.

6. Aralash usullar

Ba‘zi hollarda yangi birlik bir nechta usul asosida paydo bo‘ladi. Masalan, “elektron pochta” (o‘zlashma + tarjima) yoki “ilmiy-texnikaviy inqilob” (so‘z birikmasi + semantik kengayish) kabi nomlar bunga misol bo‘la oladi. Bu hol shakllanish jarayonining murakkab, ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mazkur so‘zlar til taraqqiyoti yoki undagi evolyutsion taraqqiyot natijasida avvalgi ma‘nosidan boshqa ma‘nolarni anglatuvchi so‘zga aylangan. Ma‘nodagi yaxlitlik shakliy yaxlitlikka olib kelgan, so‘z ma‘nosida semantik ajralish voqe bo‘lgan. So‘zlarning semantik usulda hosil bo‘lishi natijasida kundalik hayotda qo‘llaydigan ma‘lum bir so‘zlarimiz termin vazifasini bajaradi va ma‘no yaxlitligi bois bevosita jamiyatga tushunarli bo‘ladi. Yangi ilmiy birliklarning yasaliş jarayoni tilning ijodiy imkoniyatlarini namoyon etadi. Har bir atama — bu fan yutuqlari bilan til taraqqiyotining uyg‘unlashgan mahsulidir. Ingliz va o‘zbek tillarini solishtirish shuni ko‘rsatadiki, har ikkisi ham umumiy qonuniyatlarga asoslanadi, ammo milliy tizimda o‘ziga xoslik saqlanib qoladi. Bunday tadqiqotlar tilning ilmiy-texnik salohiyatini oshirishga, terminologiyani tartibga solishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, A. (2020). O‘zbek tilida terminologiya tizimi va uning rivojlanish tamoyillari. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. A.Pardayev, D.B.Urinbayeva, D.A.Islamova. O‘zbek terminologiyasi (o‘quv qo‘llanma).-Samarqand 2020
3. Crystal, D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: CUP.

4. 3. Hamidulla Dadaboyev. O‘zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi.-T:2019
5. Qosimova, D. (2018). Tilshunoslikda termin yaratish masalalari. Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
6. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam: John Benjamins.
7. Jumaniyozov, B. (2022). Ingliz va o‘zbek tillarida ilmiy terminlar sistemasi. Toshkent: O‘qituvchi.
8. Головин В. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы и учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987.